

БЕЛЕЖКИ

¹ В главата за Малтус Маркс разглежда съчиненията, написани от Малтус след излизането на „Principles“ от Рикардо (1817 г.). На трудовата теория за стойността на Рикардо, на неговото искане за максимално развитие на производителните сили, за което според Рикардо трябва да бъдат пожертвувани интересите на отделни хора и дори на цели класи, Малтус се опитва да противопостави в тези съчинения вулгарно-апологетичната теория, с която се защищават интересите на най-реакционните слоеве от господстващите класи.

За Малтус като проповедник на „теорията за населението“ в тази глава се говори само мимоходом. Обща характеристика на съчинението на Малтус за населението Маркс прави във втората част на „Теории за принадлежната стойност“ в главата „Бележки върху историята на откриването на така наречения Рикардов закон за поземлената рента“ (вж. настоящия том, ч. II, стр. 118, 120, 122—125, 152—153). — 3.

² По-късно било установено, че автор на това анонимно съчинение е Джон Кейзнов. — 3.

³ Критика на срещания се у Смит възглед за стойността на труда като стандартна мярка на стойността и доказателството, че този възглед противоречи на другите, по-задълбочени възгледи на Смит за стойността, Маркс дава в предишните глави на своя труд (вж. настоящия том, ч. I, стр. 8 и ч. II, стр. 5). — 4.

⁴ Има се пред вид главното произведение на Рикардо „On the Principles of Political Economy, and Taxation“, London, 1817. — 4.

⁵ Липсата на анализ на възникването на принадлежната стойност у Рикардо и неразрешимостта на проблемата за размяна на труд срещу капитал в Рикардовата й постановка са показани от Маркс във втората част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. II, стр. 430—434, 439—454). — 4.

⁶ Термина „цена по разходите“ („Kostenpreis“ или „Kostpreis“, „cost price“) Маркс употребява в три различни смисъла: 1) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$), 2) в смисъл на „иманентни производствени разходи“ на сто-

ката ($c+v+m$), които съвпадат със стойността на стоката, и 3) в смисъл на производствена цена ($c+v$ + средна печалба). В дадения пасаж от текста на ръкописа този термин е взет в третия му смисъл, т. е. в смисъл на производствена цена.

Докато във II част на „Теории за принадлежната стойност“ терминът „Kostenpreis“ (наред с термините „средна цена“ и „производствена цена“) се употребява винаги в смисъл на производствена цена, в III част на „Теориите“ той понякога се употребява и в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$) и в тези случаи се привежда в текста на III част на настоящия том с думите „производствени разходи“ (вж. например настоящия том, ч. III, стр. 35,37—38,374, 473).

Трояката употреба на термина „Kostenpreis“ се обяснява с това, че думата „Kosten“ („разходи“, „производствени разходи“) в икономическата наука се употребява в три различни значения, както Маркс специално отбелязва това в III част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. III, стр. 74—79, 521): 1) в смисъл на онова, което е авансирано от капиталиста, 2) в смисъл на цената на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реалните (или иманентните) производствени разходи за самата стока.

Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, има и четвърто, вулгарно значение на термина „производствени разходи“, в което го употребява Ж. Б. Сей, който определя „производствените разходи“ като „онова, което се заплаща за производителните услуги на труда, капитала и земята“ (J. B. Say, „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Маркс решително отхвърля това вулгарно разбиране на „производствените разходи“ (вж. например настоящия том, ч. II, стр. 137—138, 229, 513). — 4.

- 7 „Profit upon expropriation“ или „profit upon alienation“ („печалба от отчуждаване“) — формулировка на Джеймс Стюърт, която Маркс привежда и анализира в първата част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 10—11). — 8.
- 8 Има се пред вид известното съчинение на Малтус, първото издание на което излязло анонимно в Лондон през 1798 г.: „An Essay on the Principle of Population“. В това съчинение Малтус твърди, че нищетата на трудещите се маси се дължа на това, че има тенденция размножаването на хората да става в геометрична прогресия, докато количеството на предметите за потребление може да нараства най-много само в аритметична прогресия. — 14.
- 9 За понятията „стойност на труда“ и „количество на труда“ у Рикардо (вж. настоящия том, ч. II, стр. 430—439). — 17.
- 10 Формулировката на това определение на стойността е съставена от Кейнзов въз основа на изказвания на Малтус и Адам Смит, от когото Малтус е заимствувал определението за стойността на стоката с количеството жив труд, което се купува срещу тази стока. — 23.
- 11 За концентрацията „относителна работна заплата“ у Рикардо вж. настоящия том, ч. II, стр. 454—461. — 26.
- 12 За понятието „действителна работна заплата“ („real wages“) у Рикардо вж. настоящия том, ч. II, стр. 436—437, 439—440, 454, 460—461, 476 и 608. — 26.
- 13 Този цитат от Малтус почти дословно възпроизвежда разсъжденията на Адам Смит, приведено в първата част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия

- том, ч. I, стр. 133): „... Трудът на манифактурния работник обикновено *при-свединява* към стойността на материала, който той обработва, *стойността на своята собствена издръжка и печалбата на своя господар*. Трудът на домашния слуга, напротив, не дава никакво увеличение на стойността... Човек *забогатява*, наемайки много манифактурни работници; той обяднава, ако издържа много домашни слуги“. Формулирайки заглавието към този раздел с характерните за Смит термини „*Производителен и непроезводителен труд*“, Маркс наемква, че този възглед на Малтус е заимствуван от Смит. — 27.
- 14 *Лорд-Дендриеризъм* (или *дендриеризъм* — надуто самодоволство. Лорд Дендриери — действащо лице от комедията на английския писател Том Тейлър „Our American Cousin“ („Нашият американски роднина“), поставена за пръв път на сцената в 1858 г. — 29.
- 15 По-нататък в ръкописа следват трите фрази: „Aber 600 : 400 = 661 2/3 p. c. Der Wert des Gesamtprodukts = 1000 und der in Arbeitslohn ausgelegte Teil desselben = 6/10. Was aber de Rechnung des Herrn Malthus?“ Последната фраза образува прехода към по-нататъшния текст, но какво е искал да каже Маркс с двете първи фрази, остава неясно. — 30.
- 16 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 54—55. — 32.
- 17 Авторът на анонимното съчинение „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy“ цитира първото издание на книгата на Малтус „Principles of Political Economy“ (London, 1820), p. 121. — 32.
- 18 Тук, както понякога и по-нататък, Маркс употребява термина „*cost price*“ („Kostpreis“, „Kostenpreis“) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$). Вж. бележка 6. — 35.
- 19 В ръкописа тук стои думата „*Surplusprodukt*“ („принаден продукт“), употребена в този особен смисъл, за който Маркс прави специална уговорка на стр. 703 на ръкописа си („принадения си продукт, т. е. в дадения случай излишъка на техния продукт над оная част на последния, която е равна на постоянния *им* капитал“, виж настоящия том, ч. II, стр. 536), т. е. в смисъл на *продукта на новоприсъединения труд* ($v+nt$). Ако постоянният капитал е равен на нула, *продуктът на новоприсъединения труд* съпада със *стойността* на продукта. — 41.
- 20 Под името *Абрахам а Санта Клара* е известен австрийският проповедник и литератор Улрих Мегерле (1644—1709), който се стремил да пропагандира католицизма в достъпна за широката публика форма, произнасял „душеспасителни“ проповеди и издавал нравоучителни съчинения, съставени уж в народен стил. — 47.
- 21 На други места Рикардо употребява думата „*производител*“ („producer“) в смисъл на „промишлен капиталист“, както отбелязва това Маркс в главата „Различни въпроси у Рикардо. Джон Бартън“ (вж. втората част на настоящия том, стр. 600; сравни пак там цитатите от „Principles“ на Рикардо, които Маркс дава на стр. 460 и 464). Отъждествяването у Рикардо на понятията „производител“ и „работник“ Маркс отбелязва на стр. 459 и 505 от втората част на настоящия том. В същия смисъл Рикардо употребява думата „производител“ и в цитатите, които Маркс дава на стр. 504—505 и 594—595 от втората част на настоящия том. — 49.

- ²² Развивайки утопичния си проект за социални преобразования, Оуен доказвал, че икономически, както и от гледище на устройството на домашния бит, най-целесъобразно е селището на трудовата комуна да се изгражда във формата на *паралелограм* или *квадрат*. Тези идеи Оуен е изложил в редица свои изказвания, публикувани през 1817—1821 г. (вж. Роберт Оуен. „Избранные сочинения“ с въстъпителна статия от Б. П. Волгин. Том I, М., Л., 1950, стр. 11—13, 35, 36, 100—102, 152, 219—222 и залепеното приложение „Модел на комуната“ между стр. 280—281; том II, М., Л., 1950, стр. 338—339). — 50.
- ²³ „Установена църква“ („Established Church“) в Англия се нарича Английската държавна църква, „англиканската“ църква. — 51.
- ²⁴ Разделът за „апологетичната трактовка на отношението между капитал и наемен труд“ е останал у Маркс не написан. — 54.
- ²⁵ Под „*Essay on Rent*“ („Очерк за рентата“) анонимният рикардиец подразбира брошурата на Малтус „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated“, London, 1815. — 56.
- ²⁶ Под „плана на Спенс“ се има пред вид планът за национализация на земята, предлаган от 1775 г. нататък от английския социалист-утопист Томас Спенс, който настоявал да бъде отменена частната собственост върху земята и поземлената рента да бъде разпределена поравно (след изплащането на всички данъци и покриване на обществените разходи на общината) между всички жители на общината. — 56.
- ²⁷ В съчиненията на Русо това изказване не можа да бъде намерено. — 57.
- ²⁸ Авторът на анонимното съчинение „*Outlines of Political Economy*“ (Кейанов) излага тук разсъжденията на Мак Калък, които се съдържат в книгата: J. R. MacCulloch. „The Principles of Political Economy“. Edinburgh, 1825, p. 181—168. 182. Срв. настоящия том, ч. III, стр. 168. — 63.
- ²⁹ Този пасаж от „*Wealth of Nations*“ на Адам Смит Маркс привежда и анализира в първата част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 64—65). — 64.
- ³⁰ За тази разлика между *време на производството* и *работно време*, което се среща по-конкретно в земеделието, и за свързаните с това особености в развитието на капитализма в земеделието Маркс пише в ръкописа си от 1857—1858 г. (вж. K. Marx, „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“. Moskau, 1939, S. 560—562). — 66.
- Понятието период от производството (в смисъл на период, който обхваща освен работното време и времето, през което предметът на труда изпитва въздействието само на естествените природни процеси) е разгледано подробно от Маркс във втория том на „Капиталът“, отдел втори, глава 13. Срв. също настоящия том, ч. II, стр. 19. — 66.
- ³¹ Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящето издание, т. 13, стр. 47—48. — 69.
- ³² Маркс цитира книгата на Джеймс Мил „*Elements of Political Economy*“. В първото издание на книгата на Мил това място се намира на стр. 74, във второто издание — на стр. 94. Маркс цитира тук това място вероятно по книгата на

Самуел Бейли „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value“ (стр. 202), където то също се разглежда като насочено срещу Торенс. — 71.

38 Тук Маркс излиза от предположението, че всички разходи по производството на жито, които фигурират у Торенс за 100 квартера, се свеждат до разходите за семена. А в действителност за производството на 120 квартера жито се изразходват значително по-малко семена — например 20 или 30 квартера. Останалите 70 или 80 квартера отиват за заплащане оръдията на труда, торовете, за работна заплата на работниците и т. н. Обаче това няма никакво значение за аргументацията на Маркс. — 73.

39 Тази характеристика на капиталистите като „сърбратя“ Маркс е обосновавал в III том на „Капиталът“. При изследването на процеса на изравняване нормата на печалбата, при който „всеки отделен капиталист, както и съвкупността на капиталистите от всяка отделна сфера на производството, участва в експлоатацията на цялата работническа класа от целия капитал и в степента на тази експлоатация“ (вжк настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 211). Маркс пише: „... Тук нямаме математически точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масовско братство в борбата си с работническата класа като цяло“ (пак там, стр. 213). Срв. също настоящия том, ч. II, стр. 21. — 77.

35 Този цитат от книгата на Джеймс Мил Маркс привежда по книгата на Бейли „A Critical Dissertation“ (стр. 217), както това се вижда по малките отклонения от текста на книгата на Мил. — 82.

36 Намек за анонимното полемично съчинение, насочено срещу „споровете за думи“: „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“. London, 1821. По-нататък (в § 3 на тази глава) Маркс дава подробна оценка на това анонимно съчинение. — 84.

37 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, том 13, стр. 83—84. — 84.

38 Пак там, стр. 162—164. — 84.

39 T. R. Malthus. „The Measure of Value Stated and Illustrated“. London, 1823, p. 17—18. — 89.

40 Във втората част на „Теории за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. II, стр. 434 и 435) Маркс, като говори за „злорадството“ на Сей по повод позоваването на Рикардо на закона за предлагането и търсенето при определяне „стойността на труда“ със средствата за живот, необходими за издръжката на работника, се позовава на френския превод на книгата на Рикардо, направен от Констансио и снабден с бележки на Сей. Тук у Маркс има неточност. В бележките си към текста на Рикардо Сей „злорадства“, че с предлагането и търсенето Рикардо определя стойността на парите. Съответния пасаж от бележките на Сей Маркс цитира в „Нищета на философията“ (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 117). Този цитат е взет от книгата: D. Ricardo, „Des principes de l'économie politique et de l'impôt“. Traduit de l'anglais par Constance, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomé II, Paris, 1835, p. 206—207. — 91.

41 В приложението към книгата на Мак Кълък—Прево списък на печатните грешки в това място е поправено така: „Le fermier de ce dernier acre ne pourrait point

- éluder son fermage" („арендаторът на този последен акър не би могъл да се измъкне от плащането на съответната рента"). — 102.
- ⁴² Маркс има пред вид бележката на Сей към 7-а глава на „Основите на политическата икономия“ от Рикардо (главата „За външната търговия“), в която Сей привежда пример със захарта, внасяна във Франция от Антилските острови и струваща във Франция по-евтино, отколкото би струвала захарта, произвеждана в самата Франция. — 103.
- ⁴³ В първия очерк на своите „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy (London, 1844) Дж. Ст. Мил разглежда „законите за взаимната размяна между народите и разпределението на изгодите от търговията между страните от търговския свят“ и отбелязва: „Често чрез търговията с чужденците можем да получаваме техните стоки с по-малки разходи на труд и капитал, отколкото тези стоки струват на самите чужденци. И при все това такава търговия е изгодна за чужденците, защото стоката, която те получават в замяна от нас, макар и да ни е струвала по-малко, би им излязла по-скъпо, ако биха я произвеждали сами“ (стр. 2—3). — 103.
- ⁴⁴ Под *фиктивен капитал* Маркс разбира тук капитала на държавния дълг, имайки пред вид, че държавата (буржоазна или буржоазно-земеделска) изразходва получените назаем пари не като капитал и заплаща за тях лихви от събираните от населението данъци. Срв. К. Маркс. Капиталът, т. III, глава 29. — 109.
- ⁴⁵ Маркс се позовава тук на първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Виж настоящото издание, т. 13, стр. 126—127. — 112.
- ⁴⁶ У Сей (J. B. Say, „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, стр. 382) се казва: „Продуктите се купуват само срещу продукти“. Критика на това схващане на Сей виж във втората част на настоящия том, стр. 538—540 и 543—549. — 117.
- ⁴⁷ Глава 19-а в „Principles“ на Рикардо се нарича „За внезапните изменения в хода на търговията“ („On sudden changes in the channels of trade“), като под „търговия“ тук се разбира не само търговията, но и производствената дейност в една или друга страна. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 544. — 120.
- ⁴⁸ Маркс има пред вид една от тетрадките, в които е правел извадки по политическа икономия. Първите 63 страници на споменатата тук от Маркс VII тетрадка съдържа края на икономическия ръкопис от 1857—1858 г. (виж К. Маркс. „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“. Moskau, 1939, S. 586—764). От 63 страници нататък (на която Маркс е отбелязал: „Започнато на 28 февруари 1859 г.“) в VII тетрадка се съдържат извадки от произведения на Лутер, Ленге, Галиани, Вери, Паолети, Малтус, Ричард Джонс и други автори. На 134 страница на VII тетрадка Маркс е преписал от „Inquiry into those Principles . . .“ (от страници 110 и 112) редица пасажи, в които анонимният автор критикува и осмива Сей. — 121.
- ⁴⁹ Маркс се позовава на своята XII тетрадка с извадките, на корицата на която той е написал собственоръчно: „Лондон, 1851 г., юли“. На стр. 13 на тази тетрадка са направени извадки от страници 97, 99, 103—104, 106—108 и 111 на анонимното „Inquiry“.
- За поземлените собственици, чиято рента понижава печалбата на капиталистите, се говори в извадката от 54 и 55 страница на „Inquiry“, която се намира на стр. 12 от Марксовата тетрадка XII. — 121.

- 50 В началото на 12-а страница на своята XII тетрадка на извадките Маркс прави извадки от „Inquiry into those Principles“ (стр. 15) — критическа бележка на анонимния автор против разсъждениято на Сей, че причината за свръхпроизводството в Англия е недостатъчното производство в Италия. Срв. настоящия том, ч. I, стр. 216, ч. II, стр. 581 и ч. III, стр. 255. — 12°.
- 51 Преди това анонимният автор привеждал цитат от книгата на Сей („Lettres à M. Malthus“, Paris, 1820, p. 46), в който се съдържа мисълта на Сей, че „продуктите се купуват само срещу продукти“. Същата мисъл фигурира у Сей и в следната форма: „произведената продукция винаги си намира пазар“ („An Inquiry into those Principles . . .“, London, 1821, p. 13, 110). — 122.
- 52 *Положеното* (das Gesetzte) — термин от Хегеловата философия, означаващ нещо обусловено за разлика от безусловното, изначалното, първичното — нещо, което има своето основание не в самото себе си, а в нещо друго — 128.
- 53 Има се пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, том 13, стр. 22—23 и 37—38. — 129.
- 54 Става дума за първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 53—55. — 132.
- 55 [S. Bailey.] „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value“, London, 1825, p. 71—93. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 541—542 и ч. III, стр. 150.
- 56 В цялото това разсъждение под „порция“ продукт, която получават работниците (съответно: капиталистът), се разбира количеството натурални единици от продукта, в който е овеществен новоприсъединен труд, а под „пропорция“ — процентната част от този продукт, която получава едната или другата страна. Ако например новоприсъединен труд на работниците е бил овеществен в 100 натурални единици продукт, при което частта на работниците е била 60%, а частта на капиталиста 40%, при увеличаване количеството на продукта два пъти (вследствие увеличаване производителността на труда) и при запазване на предишното разпределение на продукта между работниците и капиталиста „порцията“ на работниците ще се увеличи с 60 натурални единици, а „порцията“ на капиталиста — само с 40 натурални единици. Но ако при това частта на капиталиста се увеличи от 40% на 49%, частта на работниците ще се намали от 60% на 52%, макар че тяхната „порция“ все пак ще се увеличи с 44 натурални единици (като едновременно се увеличи „порцията“ на капиталиста с 53 натурални единици. — 152.
- 57 Ако вместо произволно взетите цифри „50, 60 или 70 квартера за един работник“ се подберат цифри, съответстващи на дадения по-горе (на стр. 151—152) пример на Бейли, ще получим: „12¹/₂, 25 или 37¹/₂ квартера за един работник“. — 156.
- 58 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. Third edition, London, 1821, p. 13—15. — 165.
- 59 В номерацията на страниците на ръкописа тук Маркс е събркал: вместо „838“ е написал „839“. — 166.
- 60 J. R. MacCulloch. „The Principles of Political Economy“. Edinburgh, 1825, p. 181—182. Маркс привежда този цитат по книгата на Кейнзъв „Outlines of Political Economy“, London, 1832. Вж. настоящия том, ч. III, стр. 63. — 168.
- 61 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. Third edition, London, 1821, p. 1—12. — 170.

- ⁶² Намек за думите на един от войниците на Валенщайн в драмата на Шилер „Лагерът на Валенщайн“ (явление VI):
 Как плюе херцогът, как секне се той —
 това вие схванахте бързо. Но кой
 е вникнал в духа му, във гения свят?
 Как можеш да вникнеш в това на парад! — 172.
- ⁶³ Маркс очевидно има пред вид *второто* издание на книгата на Мак Кълък „Principles of Political Economy“, излязло в 1830 г., тъй като първото издание на тази книга, което обикновено се цитира от Маркс, било публикувано в 1825 г., т. е. преди излизането на „Wealth of Nations“ от Смит с „бележки и разсъждения“ на Мак Кълък. — 172.
- ⁶⁴ „Основа на стойността на стоките“ („the foundation of the value of commodities“) Рикардо нарича труда на редица места в своите „Principles“ (например на стр. 80 на третото издание). Като „мярка на стойността“ („measure of value“) трудът се характеризира у Рикардо на стр. 333—334 от третото издание на „Principles“. Срв. настоящия том, ч. III, стр. 137—138, където Маркс цитира съответните пасажии от „Principles“ на Рикардо. — 177.
- ⁶⁵ Израз на Фауст от първата част на Гьотевия „Фауст“, шестнадесета сцена („Градината на Марта“). Съответното място от книгата на Джеймс Мил Маркс е цитирал по-горе, на стр. 82. — 178.
- ⁶⁶ Това е цитат от книгата на Сей „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome I, Paris, 1814, p. LI—LII. — 181.
- ⁶⁷ W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Erster Band: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 82, 191. — 182.
- ⁶⁸ Разделът за Мак Кълък, както и цялата глава „Разлагането на рикардианската школа“ (с изключение на раздела за Дж. Ст. Мил, написан през пролетта на 1862 г.), е написан от Маркс през октомври 1852 г. (това е отбелязано от самия Маркс на корицата на XIV тетрадка, в която влиза дадената глава). — 186.
- ⁶⁹ W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band I: „Die Grund'agen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858, S. 353.
 Маркс нарича Рошер с името на най-големия древногръцки историк Тукидид поради това, че „господин професор Рошер скромно се обяви за Тукидид на политическата икономия“, както пише Маркс по-нататък (вж. настоящия том, ч. III, стр. 510). Наименованието „Тукидид Рошер“ има чисто ироничен характер: на редица места Маркс посочва, че Рошер изопачавал грубо както историята на икономическите отношения, така и историята на икономическите теории. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 127—128. — 186.
- ⁷⁰ Истинският автор на тази брошура бил английският публицист Джон Уилсън, който печатал под различни псевдоними. — 186.
- ⁷¹ „The Edinburgh Review, or Critical Journal“ („Единбургски преглед, или Критическо списание“) — английско буржоазно литературно-политическо списание, излизало от 1802 до 1929 г. През 20—30-те години на XIX в. излизал един път на 3 месеца и бил орган на партията на вигите. Повечето от статиите по икономическите въпроси, публикувани в него през този период, били от Мак Кълък. — 186.

- ⁷² „*The Scotsman; or Edinburgh Political and Literary Journal*“ („Шотландец, или Единбургски политически и литературен вестник“) — английски буржоазен вестник, излиза от 1817 г. През първата половина на XIX в. — орган на партията на внгите. От основаването на вестника до 1827 г. в него са се печатали статии на Мак Кълък, посветени на икономически въпроси. През 1818 — 1820 г. Мак Кълък бил редактор на вестника. — 186.
- ⁷³ „*Encyclopaedia Britannica*“ („Британска енциклопедия“) — многотомен английски (сега англо-американски) енциклопедичен речник. Излиза от 1768 г. в постоянно обновяващи се издания. До края на XIX в. бил издаван в Единбург. — 186.
- ⁷⁴ Маркс има пред вид обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, съдържащо се в VII и VIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (стр. 319—345 на ръкописа). В съответствие със заглавието на „Теории за принадлежната стойност“, написано от Маркс на кориците на тетрадките му, и с указанието на Маркс в текста на VII тетрадка на ръкописа (вж. настоящия том, ч. I, стр. XXIV) разделът за Дж. Ст. Мил е прехвърлен в третата част на настоящия том, отпечатан на стр. 190—239. За „неправилния начин за изчисляване на работната заплата като част от продукта“ Маркс говори по-долу на стр. 225—228. — 183.
- ⁷⁵ В началото на 1852 г., когато Маркс започнал да пише своите „Теории за принадлежната стойност“, той ги замислял като пети, заключителен раздел на изследването за процеса на производството на капитала, който трябвало да следва непосредствено след раздела за съчетаването на абсолютната и относителната принадлежната стойност (вж. настоящия том, ч. I, стр. VI). Но в процеса на работата върху „Теориите“ Маркс стигнал до мисълта, че е необходимо да вмъкне между четвърти раздел („Съчетане на абсолютната и относителната принадлежната стойност“) и „Теории за принадлежната стойност“ още два раздела: „Обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал“ и „Резултатът от процеса на производството“ (вж. пак там, стр. 411). С това именно се обяснява позоваването на още ненаписания през октомври 1852 г. (вж. бележка 68) раздел „*Превръщане на принадлежната стойност в капитал*“, където трябвало да бъдат осветлени по-специално и някои възгледи на Уейкфийлд. Касае се преди всичко за тезата на Уейкфийлд „трудът създава капитала, преди капиталът да прилага труд“, която се привежда от Маркс в бележка 22-ра към 22 глава на първия том на „Капиталът“, която има същото заглавие „Превръщане на принадлежната стойност в капитал“. — 188.
- ⁷⁶ Под „*принаден продукт*“ („surplus produce“) Уейкфийлд разбира онази част от продукта, която превишава онова, което е необходимо за „възстановяване на капитала с обикновената печалба“ (Уейкфийлд, коментари към II том на неговото издание на „Wealth of Nations“ от А. Смит, стр. 215 и 217). — 188.
- ⁷⁷ Става дума за книгата на Джон Стюърт Мил „*Essays on some Unsettled Questions of Political Economy*“, London, 1844, която Маркс цитира в главата „Теории за производителния и непроизводителния труд“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 160). — 190.
- ⁷⁸ Маркс има пред вид книгата на Джон Стюърт Мил „*Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*“. In two volumes. London, 1848. — 191.
- ⁷⁹ Тази разлика Маркс формулира във II тетрадка на ръкописа от 1861 — 1863 г., в раздела „Превръщане на парите в капитал“ (стр. 88 на ръкописа), където се казва: „Производствените разходи за капиталиста — това е само сумата на

авансираните от него стойности, така че стойността на продукта се оказва равна на стойността на авансирания капитал. От друга страна, действителните производствени разходи за продукта са равни на сумата на работното време, съдържано се в продукта. Но сумата на работното време, съдържащо се в продукта, превишава сумата на работното време, което капиталистът е авансирал или заплатил, и този излишък от стойността на продукта над онази стойност на продукта, която е *заплатена* или *авансирана* от капиталиста, образува тъкмо принадлежната стойност.*

Към същия въпрос Маркс се връща в XIV тетрадка, в раздела за Торенс (вж. настоящия том, ч. III, стр. 74—79), и в XV тетрадка, в раздела за вулгарната политическа икономия (вж. настоящия том, ч. III, стр. 521). — 193.

⁸⁰ Маркс има пред вид книгата на Джон Стюърт Мил „A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation“. In two volumes. London, 1813.—196.

⁸¹ Според погрешните разсъждения на Мил, приведени по-горе на стр. 196—197, капиталистът № 1, който прилага постоянен капитал и използва 60 работници, е изразходвал за производството на един квартал жито (което представлява работната заплата на един работник) $\frac{6}{9}$ квартера жито $\left(\frac{120}{180} = \frac{2}{3} = \frac{6}{9}\right)$, а капиталистът № 2, който минава без постоянен капитал и използва 100 работника, изразходва за един квартал жито само $\frac{5}{9}$ квартера $\left(\frac{100}{180} = \frac{5}{9}\right)$, т. е. при капиталиста № 2 „производствените разходи за работна заплата“ за един работник са *се намалили* с $\frac{1}{9}$ квартера, или, с други думи, при капиталиста № 1 тези „производствени разходи за работна заплата“ са с една пета (с 20%) по-големи, отколкото при капиталиста № 2. — 206.

² Към въпроса, дали съединяването в ръцете на един капиталист производството на готовия продукт с производството на постоянния капитал за този продукт влияе върху нормата на печалбата, Маркс се връща в същата VIII тетрадка, в която завършва разделът за Дж. Ст. Мил — на стр. 368 от ръкописа (вж. настоящия том, ч. I, стр. 202), — и в средата на X тетрадка, в главата за Родбертус, на стр. 461—464 от ръкописа (вж. настоящия том, ч. II, стр. 42—50). — 218.

⁶⁹ Вж. бележка 12. — 222.

⁸⁴ Маркс има пред вид тетрадки I—V на своя ръкопис от 1861—1863 г., в които е развил теорията си за принадлежната стойност (в разделите: „Превръщането на парите в капитал“, „Абсолютна принадлежна стойност“, „Относителна принадлежна стойност“). — 230.

⁸⁵ Маркс има пред вид онази част от своето изследване, от която по-късно възниква третият том на „Капиталът“. — 230.

⁸⁶ Тук Маркс за пръв път формулира оснвната идея на своето учение за *превръщане на принадлежната стойност в средна печалба*, трансформиращо *стойностите* на стоките в различните от тях *производствени цени*. Този пасаж от ръкописа е написан през пролетта на 1862 г. (вж. в текста, стр. 224—225). Срв. също настоящия том, ч. I, стр. 69, където за пръв път се появява терминът „средна цена“ за обозначаване производствената цена, която се различава от стойността. Маркс развил по-подробно учението за средната печалба и производствените цени през юни 1862 г. (в главата за Родбертус — вж. настоящия том, ч. II, стр. 18—21, 24—25, 61—67) и през юли—август 1862 г. (във връзка с

- критическия анализ на системата на икономическите възгледи на Рикардо — вж. пак там, стр. 183—215). — 237.
- ⁸⁷ Става дума за последните 13 страници на VII тетрадка и първите 14 страници на VIII тетрадка, на които е написано обширно отстъпление за Дж. Ст. Мил. Вж. бележка 74. — 239.
- ⁸⁸ „Този невероятен драккач“ („this most incredible scbbler“) — така Мак Калък нарича автора на брошурата „Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy“. Вж. по-горе в текста на стр. 185. — 240.
- ⁸⁹ Както се вижда от по-нататъшните разяснения на Маркс, под „стойност на капитала“ („the value of capital“) авторът на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties“ разбира размера на „лихвата върху капитала“, т. е. отношението на количеството принаден труд, което притежателят на капитал си присвоява, към величината на прилагания от него капитал (под „лихва върху капитал“ авторът на памфлета разбира това, което Маркс нарича принадена стойност, но авторът на памфлета смесва тук нормата на принадената стойност с нормата на печалбата: изтисквания от работниците принаден труд той съотнася непосредствено с целия авансиран капитал). — 241.
- ⁹⁰ Раздела „Доходът и неговите източници“ Маркс планирал още през януари 1863 г. за третата част на „Капиталът“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). Но на корицата на XIV тетрадка, написана през октомври 1862 г., този раздел фигурира като „епизод“, прибавен към последната глава на „Теория за принадлежната стойност“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 5). И наистина, в XV тетрадка, написана през октомври и ноември 1862 г., има голям раздел, посветен на проблемата за дохода и неговите източници, разглеждана във връзка с критиката на вулгарната политическа икономия. Но за „фантазията на Прайс“ там нищо не се казва. Критически анализ на тази фантазия Маркс прави в 24-а глава на III том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 422—424, 426). — 242.
- ⁹¹ Маркс има пред вид току-що излязлата тогава книга на Кернс „The Slave Power; its Character, Career, and Probable Designs: being An Attempt to Explain the Real Issues involved in the American Contest“ (London, 1862). Този книга той цитира също в I и III том на „Капиталът“. — 245.
- ⁹² Маркс има пред вид разсъжденията на Сей (в неговите „Lettres à M. Mal'hus“, Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава преобладаване на пазара с английски стоки, причина за това е недостатъчното производство на онези италиански стоки, които биха могли да бъдат разменени срещу английски стоки. Тези разсъждения на Сей са цитирани в анонимния трактат „An Inquiry into those Principles...“ (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от „An Inquiry into those Principles...“ в тетрадка XII, стр. 12. Срв. настоящия том, ч. I, стр. 216—217, ч. II, стр. 581 и ч. III, стр. 121—122. — 255.
- ⁹³ Във втората част на „Теория за принадлежната стойност“ Маркс привежда и анализира съдържащите тази формулировка цитати от книгата на Рикардо (вж. настоящия том, ч. II, стр. 191—192, 194, 435—436). — 263.
- ⁹⁴ Под „индустрия за потреблението“ („industry of consumption“) Рейвънстон разбира производството на луксозни предмети и извършването на всякакъв вид услуги за притежателите на собствеността. — 264.

- ⁹⁵ Съответното място от книгата на Хепкинс „*On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population*“ (London, 1828, p. 126) Маркс привежда в главата „Бележки върху историята на откриването на така наречения Рикардов закон за поземлната рента“ (вж. настоящия том, ч. II, стр. 145). — 268.
- ⁹⁶ Маркс има предвид разпространения английски израз „*capital employs labour*“ („капиталът прилага труд“), в който е отразена самата същност на отношението на капитала към наемния труд. В XXI тетрадка на ръкописа си от 1861—1863 г., разкривайки смисъла на „производителността на капитала“, Маркс пише: „... *средствата за производство*, веществените трудови условия — материалът на труда, средствата на труда (както и средствата за живот), — се явяват [при капиталистическия начин на производство] не като подчинени на рабстника; напротив, рабстникът им е подчинен. Не той ги прилага, а те го прилагат. Поради това именно те са и капитал“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 385 срв. също ч. I, стр. 66, ч. II, стр. 111—112, и ч. III, стр. 112—113). — 269.
- ⁹⁷ На това място от ръкописа номерацията на страниците е объркана: след страница 854 текстът продължава на страница 857, след това на страници 868, 869; 870, 870 а, по-нататък на страници 865, 866 и, най-после, на страници 870 б, 871 и т. н. Продълженията от една наследваща непосредствено страница в друга са посочени от самия Маркс. — 269.
- ⁹⁸ Вж. бележка 88. — 271.
- ⁹⁹ Маркс се позовава на още ненаписания от него по това време (септември 1862 г.) раздел за първоначалното натрупване, който според плана му (вж. настоящия том, ч. I, стр. 411) е трябвало да предхожда „Теории за принадлежната стойност“. Предварителната скица на този раздел се съдържва в икономическия ръкопис от 1857—1858 г. (вж. К. Маркс, „*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*“. Москва, 1939, S. 363—374). — 275.
- ¹⁰⁰ За основните моменти на процеса на възпроизводството Маркс говори в предходните глави на „Теория за принадлежната стойност“ във връзка с критическия анализ на възгледите на А. Смит и Д. Рикардо. По-специално за необходимостта от *едновременно* производство и възпроизводство на всички елементи на една или друга стока става дума на стр. 87—89 и 123—124 от първата част на настоящия том и 515—516, 528 и 529 от втората част. — 282.
- ¹⁰¹ Съображенията на Корбет за постоянното преплъване на пазара и че предлагането е винаги по-голямо от търсенето, са изложени на стр. 115—117 на неговата книга „*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained*“, London, 1841. — 290.
- ¹⁰² „*The Economist*“ („Икономист“) — английско седмично списание за икономика и политика, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — 291.
- ¹⁰³ За намаляването на наличните запаси от стоки с развитието на търговията и съобщителните средства Сисмонди говори в I том на съсите „*Etudes sur l'économie politique*“, Bruxelles, 1837, стр. 49 и следващите. — 291.
- ¹⁰⁴ Маркс характеризира тук парите като „само формално битие“ („*blosses Formde sein*“) в смисъл, че потребителната стойност на парите, макар и реална, се явява в самия процес [на размяната] само като формално битие, което подлежи на ре-

- лизиране едва чрез превръщане в истински потребителни стойности* (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 36). — 295.
- ¹⁰⁵ Маркс има пред вид книгата на Самуел Ленг (млади) „National Distress; its Causes and Remedies“, London, 1844, р. 149—154. В 115-а бележка към 23-а глава на I том на „Капиталът“ Маркс привежда цитат от тази книга, който характеризира извънредно тежките жилищни условия на работниците в големите капиталистически градове. — 296.
- ¹⁰⁶ За *фетишисткия характер* на стоката, парите и капитала Маркс говори в първата част на „Към критиката на политическата икономия“ (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 22—25, 37—38 и 138—140). — 250.]
- ¹⁰⁷ В написания около половин година преди тези разсъждения за Ходскин незавършен раздел за английския социалист Брей Маркс цитира между другото следните думи на последния: „Не капиталистът, а капиталът има съществено значение за операциите на производителите. Между капитал и капиталист има такава голяма разлика, както между товара на един кораб и товарителницата, съпровождаща този товар“ (вж. настоящия том, ч. III, стр. 325). — 250.
- ¹⁰⁸ Тези сравнявания на думите от различните индоевропейски езици Маркс е взел от „един белгийски етимолог“, както той съобщава на Енгелс в писмото си от 16 юни 1864 г., като самият Маркс, което личи от същото писмо, не е бил уверен, че всички те са достатъчно обосновани. „Един белгийски етимолог“ — това е Оноре Жозеф Шаве, автор на книгата „Essai d'étymologie philosophique“ (Bruxelles, 1844). Позоваванията на френската дума „valeur“ и английската дума „value“, вмъкнати във втория цитат от книгата на Шаве, са прибавени от самия Маркс. В книгата на Шаве за немската дума „walle“ (фигурираща във втория цитат) е отбелязано, че е остаряла, неупотребявана вече форма. — 301.
- ¹⁰⁹ Непосредствено следващата след този пасаж фраза в брошурата на Ходскин пояснява какво разбира той тук под „приключване на известен вид баланс“: „Капиталистите позволяват на работниците да имат средства за живот, защото те не могат да минат без труда на работниците, и твърде великодушно се задоволяват с това, че си вземат всяка частица от продукта, която не е необходима за тази цел“, т. е. за осигуряване на физическия минимум работна заплата. — 302.
- ¹¹⁰ Има се предвид книгата на Чилмърс „On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society“, 2nd edition, Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832, стр. 88—89 и др. — 315.
- ¹¹¹ Вж. бележка 26. — 315.
- ¹¹² Маркс се позовава на своята IX тетрадка с извадки от 1851 г. На стр. 47 на тетрадката са направени извадки от 252 до 253 страница на книгата на Ходскин „Popular Political Economy“ (вж. руския превод на съчиненията на Ходскин, стр. 205—207). — 322.
- ³¹¹ Разделът за Брей остава у Маркс незавършен. Фактически Маркс се ограничил само със събирането на най-важните изказвания на Брей като „противник на политико-икономистите“. На утопичното учение на Брей за „равната размяна“ като средство за премахване на онези несправедливости, жертва на които е работническата класа, Маркс прави критически анализ още в „Нищета на философията“ (1847 г.), в § 11 на глава първа, озаглавен „Конституирана, или синте-

- тична, стойност" (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 103—110). За възгледите на Брей за същността и ролята на парите вж. у Маркс: ръкопис от 1847 г. „Работна заплата" (настоящо издание, т. 6, стр. 584); „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie" (Moskau, 1939), S. 55, 650, 754; писмото на Маркс до Енгелс от 2 април 1858 г.; „Към критиката на политическата икономия" (настоящо издание, т. 13, стр. 72—73). — 323.
- 114 Маркс има пред вид „Таблица на доходите и разходите на различните семейства в Англия през 1688 г.", съставена от един от първите английски статистици Грегори Кинг и включена от Чарлз Давенант в книгата му „An Essay upon the Profitable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade" (London, 1699). За тази „Таблица" Маркс говори в първата част на „Теории за принадлежната стойност" (вж. настоящото издание, ч. I, стр. 156). — 327.
- 115 Под термина „средна цена" („average price", „Durchschnittspreis") Маркс разбира тук същото, което разбира под термина „производствена цена", т. е. производствени разходи ($c+v$) плюс средната печалба. Самият термин „средна цена" посочва, че тук се има пред вид „средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период, или централната точка, към която кложи пазарната цена", както Маркс разяснява на стр. 342—343 на втората част от настоящия том. Този термин се среща за пръв път у Маркс на стр. 58—69 на първата част от настоящия том. Във втората част от тома той се среща много пъти в главите за Родбертус и Рикардо наред с термините „цена по разходите" и „производствена цена". — 333.
- 116 Маркс има пред вид стдела „Капитал и печалба", който той започнал в XVI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (на тази тетрадка е написано декември 1862 г., а на XVIII тетрадка, в която се намират главите за Рамсей-Шербюлие и Джонс — януари 1833 г.). Маркс възнамерявал да разгледа въпроса за превръщане на стойностите в производствени цени във втора глава на отдела „Капитал и печалба", както личи от нахвърления план на тази глава, написан наскоро след главата за Рамсей (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412—413). Отделът „Капитал и печалба" се оформя по-късно като III том на „Капиталът".
- За формулирането от Дейвид Рикардо „изключениа" от определянето на стойността с количеството работно време Маркс говори подробно във втората част на „Теории за принадлежната стойност" (вж. настоящия том, ч. II, стр. 183—200, срв. също част III, стр. 63). — 335.
- 117 Докато в първоначалното изчисление се предполагаше, че във втория случай производствените разходи за оръдията на труда и за работната сила се изчисляват вече по двойно по-малката стойност на един квартал жито, която се е определила в резултат на удвоилата се реколта, сега Маркс сбръща внимание на обстоятелството, че това понижение на стойността на един квартал е станало само през есента на втората година, а до есента стойността на квартера е била два пъти по-висока. Затова докато в първоначалното изчисление производствените разходи във втория случай са се изразявали със сумата $20c+40c+40v=100$ квартера, сега излиза, че те се изразяват със същата сума, както и за първия случай, т. е. със сумата $20c+20c+20v=60$ квартера. Тъй като реколтата във втория случай е равна на 200 квартера, за печалбата остават 140 квартера. — 343.
- 118 Маркс има пред вид книгата на вулгарния германски икономист Рошер „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 1858, S. 385, където Рошер, говорейки за

- разделянето на печалбата на предприемаческа печалба и лихва, се позовава на „Outline“ на Сениор. Като изтъква, че разделянето на печалбата на „предприемаческа печалба“ и „чиста печалба от капитала“ било известно още през 1821 и 1822 г., Маркс по всяка вероятност има предвид анонимното съчинение „An Inquiry into these Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption“ (London, 1821), p. 52—53, и в книгата на Холкинс „Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money“ (London, 1822), p. 43—44. — 355.
- 119 Маркс има пред вид труда на Шодх „Cours d'économie politique“, Paris, 1823, том I, книга III, глава XIII. — 357.
- 120 За кооперативните фабрики на работниците в Англия вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 97, 413—416 и 468—469. Срв. също настоящия том, ч. III, стр. 505. — 358.
- 121 Маркс има пред вид книгата на Корбет „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained“, London, 1841, p. 100—102. — 359.
- 122 „The Morning Star“ („Утринна звезда“) — английски всекидневник, орган на манчестерските фритредери Кобден и Брайт; излизал в Лондон от 1856 до 1869 г. — 362.
- 123 Тук става дума за плана на „Теории за принадлежната стойност“. В записания от Маркс на корицата на XIV тетрадка план на последните глави на „Теорията“ се съдържа пункт „л) Шербюлие“ (виж настоящия том, ч. I, стр. 5), по който е и написана настоящата глава. Що се отнася до Сисмонди, Маркс възнамерявал да разгледа неговите възгледи не в „Теории за принадлежната стойност“, а в онази по-нататъшна част на своя труд, в която трябвало да бъде изследвана „Конкуренцията на капиталите и кредитът“ (за това виж. настоящия том, ч. III, стр. 48). — 364.
- 124 „Търговска печалба“ („profit mercantile“) Шербюлие нарича печалбата на отделния капиталист, за разлика от печалбата на цялото общество. — 371.
- 125 Под „добиващи отрасли на производството“ („industries extractives“) Шербюлие разбира не само добива на полезни изкопаеми, дърводобив, риболство, лов, но и всички видове селско стопанство, произвеждащи селскостопански суровини. — 372.
- 126 По-нататък в ръкописа, като затворено в квадратни скоби отстъпление, е навърлен план за 2-та глава на III част на „Капиталът“, в която Маркс възнамерявал да изследва въпроса за образуването на общата норма на печалбата. В настоящото издание този план е отпечатан в „Приложенията“ към първата част на 26-и том (стр. 412—413). — 379.
- 127 Маркс има пред вид изследването на търговския капитал, съдържащо се в XV и XVII тетрадка на ръкописа от 1851—1863 г., по-специално стр. 964 (тетрадка XV) и стр. 1030 (тетрадка XVII). — 383.
- 128 Маркс има пред вид разсъжденията на Джеймс Мил в книгата му „Elements of Political Economy“, London, 1821 (глава 4, раздел 5: „Данъци върху поземлената рента“), където Мил доказва целесъобразността всички разходи на държавата да се заплащат от цялата поземлена рента в случаите, когато земята не е още частна собственост, и от прираста на поземлената рента в случаите, когато

- земята вече е частна собственост и когато имаме нарастване на рентата в сравнение с предишното ѝ равнище. — 400.
- 129 „Първа последица от сегашното разпределение на богатствата“ Шербюлие нарича неравенството между богатите и бедните, зависещи от последните. — 401.
- 130 Маркс има пред вид поместената без подпис в том LIV на това списание (август — декември 1831 г.) рецензия за малко преди това излязлата книга на Джонс „An Essay on the Distribution of Wealth“. — 402.
- 131 *Райят* — индийски селянин. Джонс употребява този термин за такива селяни в Индия и други азиатски страни, които плащали рента-данък в продукти на суверена, смятан за върховен собственик на цялата земя. — 403.
- 132 Под термина „котър“ („cottier“) Джонс разбира ирландски безимотен селянин, който арендува от лендлорда парче орна земя срещу известно парично заплащане. — 404.
- 133 Тази формулировка на А. Смит се намира в 3-а глава на II книга на неговото „Wealth of Nations“ (виж А. Смит. „Изследване за природата и причините за богатството на народите“. Том I, М.—Л., 1935, стр. 282). — 413.
- 134 По-нататък в ръкописа следва кратко допълнение, което спада към главата за Рамсей и е поместено в третата част на настоящия том като бележка под линия, на стр. 356 — 417.
- 135 Онова, което Джонс нарича „работен фонд“ („Labor Fund“), у Малтус фигурира като „фондове за издръжката на труда“ („funds for the maintenance of la bour“). Този термин се среща много пъти още в първото издание на Малтусовото „Essay on the Principle of Population“ (London, 1798, стр. 303, 305, 306, 307, 312, 313 и др.). В петото издание (Лондон, 1817) той се среща главно в 5 и 6 глава на книга III. Той се среща и в „Principles of Political Economy“ на Малтус, например в пасаж, цитиран в третата част на настоящия том на стр. 28. — 417.
- 136 В „Лекции за труда и капитала“ Джонс казва за Варвик следното: „Знаменитият граф Варвик, „производител на крале“, трябвало, както се разказва, да храни всеки ден в своите замъци и къщи 40 хиляди души (Р. Джонс. „Економически сочинения.“ Ленинград, 1937, стр. 280). — 419.
- 137 Същият цитат Маркс дава отново на последната страница на XVIII тетрадка (стр. 1157 от ръкописа), където към нея е прибавил приведените тук допълнителни бележки. — 421.
- 138 *Доходите и техните източници* Маркс разглежда във втората половина на XV тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г., разкривайки във връзка с това класовите и гносеологическите корени на вулгарната политическа икономия (вж. настоящия том, ч. III, стр. 457—543). Този „епизод“, както го нарича Маркс на корицата на XIV тетрадка, т. е. отстъпление или добавка към основния текст на „Теории за принадлежната стойност“, по-късно той възнамерявал да включи в третата част на „Капиталът“, както личи това от написания от него през януари 1863 г. план на тази част, според който девета глава трябвало да бъде озглавена „Доходът и неговите източници“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). — 426.
- 139 У Маркс неточност: от двамата английски икономисти, за които тук става дума, само Джонс е бил поп. — 431.

- ¹⁴⁰ По-нататък в ръкописа, като поставено в квадратни скоби отстъпление, е нахвърлян план за III част, или III отдел, на „Капиталът“ — „Капитал и печалба“. В настоящото издание този план е отпечатан в „Приложения“ към първата част на 26-и том (стр. 412). — 433.
- ¹⁴¹ По-нататък в ръкописа (на стр. 1140—1144) се съдържат скицата на плана за I част, или I отдел на „Капиталът“ — „Процесът на производството на капитала“, — отпечатан в настоящото издание в „Приложения“ към първата част на 26-и том (стр. 411), както и извадки от вестници, списания и книги по въпросите за размера на лихвения процент, за експлоатацията на работническата класа от капиталистите, за различните съотношения между постоянния и променливия капитал. Някои от тях Маркс цитира в I и III том на „Капиталът“. Малък откъс от стр. 1142, който се отнася до апологетичния възглед на вулгарната политическа икономия за печалбата като „работна заплата“ на капиталиста, е отпечатан в „Приложение“ към третата част на настоящия том, стр. 506. — 433.
- ¹⁴² Джинс цитира тук физиократичния месечник „Ephémérides du Citoyen“ („Календар на гражданина“) от 1767 г., част III, стр. 56. — 436.
- ¹⁴³ Маркс има пред вид книгата на френския лекар и пътешественик Франсоа Берние „Voyages contenant la description des Etates du Grand Mogol“, излязла за пръв път през 1670—1671 г. в Париж и след това преиздавана няколко пъти. В писмото си до Енгелс от 2 юни 1853 г. Маркс цитира дълги извадки от този труд на Берние, включително и пасажа, в който се сравняват индийските градове с военните лагери (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, т. 2, стр. 214—215). — 439.

- ¹⁴⁴ Маркс разглежда тук въпроса за *рентабилността на прилагането на нов основен капитал*. Капиталистът ще прилага добавъчен основен капитал само ако допълнителните разходи по възстановяването на износването се компенсират чрез намаляване себестойността на единица продукт в резултат от увеличаването на неговото количество. Мисълта на Маркс може да бъде илюстрирана със следния пример.

Да приемем, че при ръчно предене се произвеждат 10 фунта прежда на обща стойност 10 ф. ст., от които 8 ф. ст. се изразходват за суровини и 2 ф. ст. — за работна сила (Маркс оставя тук печалбата настрана). Следователно стойността на 1 фунт прежда при ръчно предене е равна на 1 ф. ст. Да предположим по-нататък, че в резултат от въвеждането на машини количеството на произвежданата прежда се е увеличило 100 пъти (1000 фунта вместо 10), като разходите за суровини също са се увеличили 100 пъти, а разходите за работна сила са се увеличили в по-малка степен, например 10 пъти. В такъв случай стойността на 100 фунта прежда е равна на 800 ф. ст. (разходите за суровини) + 20 ф. ст. (разходите за работна сила) + 164 ф. ст. (износването на основния капитал в този случай съставлява, както допуска Маркс, $\frac{1}{6}$ от стойността на преждата), т. е. равна е на 984 ф. ст. Цената на 1 фунт прежда съставлява в този случай около $\frac{9}{10}$ ф. ст., т. е. преждата е поевтиняла в сравнение с ръчното предене. Това означава, че прилагането на машини се е оказало тук рентабилно.

А ако количеството на преждата се е увеличило само 10 пъти (100 фунта вместо 10), стойността на преждата сега е равна на 80 ф. ст. (разходите за суровини) + 12 ф. ст. (разходите за работна сила, увеличени се, да приемем, 6 пъти) + $10\frac{2}{9}$ ф. ст. (величината на износването на основния капитал, както допуска Маркс, е намаляла сега на $\frac{1}{10}$ от стойността на преждата), т. е. равна е на $102\frac{2}{9}$ ф. ст. Стойността на един фунт прежда сега превишава 1 ф. ст. Това означава, че въпреки относителното намаляние на разходите за възстановяване износването на основния капитал (от $\frac{1}{6}$ на $\frac{1}{10}$) преждата, произведена с машини,

- би била в този случай по-скъпа от преждата, произведена ръчно. Следователно прилагането на машини би се оказало тук нерентабилно за капиталиста. — 441.
- 145 Във II том на „Капиталът“ Маркс изтъква, че част от веществата, вложени за подсбръване на почвата, в течение на повече или по-малко продължително време „продължава да съществува като средства за производство и поради това запазва формата на освоен капитал“ (виж настоящото издание, т. 24, стр. 171). В този именно смисъл Маркс говори в текста за „възстановяване износването“ на гуаното, вложено в земята. — 441.
- 146 *Дружество на изкуствата и занаятите* (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано в Лондон през 1754 г. Докладът на Мортон бил стпичатан в седмичното списание на дружеството „Journal of the Society of Arts“ („Списание на Дружеството на изкуствата и занаятите“), в книгката от 9 декември 1859 г. Цитираното ст Маркс място се намира на стр. 56 на тази книжка на списанието. — 418.
- 147 В нахвърляния на корицата на XIV тетрадка план на последните глави на „Теории за принадлежната стойност“ след главата „Ричард Джоис“, снабдена с поставената в скоби бележка „Край на тази 5-а част“, Маркс написал: „Епизод: Доходът и неговите източници“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 5), а в нахвърляния на корицата на XV тетрадка списък на съдържанието на тази тетрадка има точка „Вулгарната политическа икономия“ (пак там, стр. 5). На тези две теми — „Доходът и неговите източници“ и „Вулгарната политическа икономия“ — е посветена значителна част от XV тетрадка на ръкописа, като се разглеждат тясно преплетени помежду си. В тази тетрадка (тя е написана през октомври—ноември 1862 г.) на 890 страница на ръкописа Маркс прекъсва анализа на възгледите на Хъдскии заради „епизода“ (т. е. екскурса) за дохода и неговите източници и за вулгарната политическа икономия, която се хвалст здраво за повърхността видимост на фетишизираните форми на дохода и неговите източници, изграждайки върху това апологетичните си теории. При по-нататъшното разглеждане на отнасящите се тук въпроси (пак в XV тетрадка) този „епизод“ преминава отначало в анализ на заемния капитал, тясно свързан с критиката на вулгарната политическа икономия, а след това в анализ на търговския капитал като една от онези сфери на капиталистическото стопанство, където принадлежната стойност не се създава, а само се разпределя. По този начин Маркс постепенно излиза извън рамките на непосредствения предмет на „Теории за принадлежната стойност“ като историко-критическа част на своя труд.
- Изследването на търговския капитал Маркс продължава до края на XV тетрадка, но следващата, XVI тетрадка на неговия ръкопис (декември 1862 г.) започва със заглавието: „Глава трета. Капитал и печалба.“ Основното съдържание на тази тетрадка е изследването, което Маркс широко използва в 1835 г. при написването на първия и втория отдел на III том на „Капиталът“, посветени на превръщането на принадлежната стойност в печалба и на нормата на принадлежната стойност в норма на печалбата, както и на превръщането на печалбата в средна печалба. В края на XVI тетрадка Маркс преминава към „най-важния“ — както той казва — въпрос в този раздел, към анализа на причините за спадане на нормата на печалбата с развитието на капиталистическия начин на производство. Това изследване, преработено по-късно от Маркс за трети отдел („Закон за тенденцията на нормата на печалбата към спадане“) на III том на „Капиталът“, било завършено едва в началото на следващата, XVII тетрадка от ръкописа на Маркс (декември 1862—началото на януари 1863 г.).
- В XVII тетрадка, от страница 1029 на ръкописа нататък, Маркс отново се връща към анализа на търговския капитал, продължавайки текста от XV тетрадка

на своя ръкопис. Но и тук Маркс прекъсва разглеждането на въпроса за търговския капитал, този път заради „епизода“, озаглавен: „Възвратните движения на парите в процеса на капиталистическото възпроизводство“. Този доста обширен „епизод“ Маркс завършва едва в началото на XVIII тетрадка (януари 1853 г.) с думите: „По-нататъшното разглеждане на този въпрос трябва да бъде отложено“, след което той отново (стр. 1075 на ръкописа) се връща към изследването на търговския капитал, като този път разглежда възгледите на различните автори по този въпрос. Цялото това изследване на търговския капитал, което се съдържа в XV, XVII и XVIII тетрадка на ръкописа, било използвано до голяма степен от Маркс през 1835 г. при написването на четвъртия отдел на III том на „Капиталът“. Като завършва изследването си на търговския капитал, Маркс отново се връща (на страница 1084 на ръкописа) към „Теории за принадлежната стойност“, към прекъснатия в XV тетрадка раздел за Ходскин.

От целия изброен тук обширен материал на XV—XVIII тетрадка на ръкописа от 1851—1853 г. в настоящото издание на „Теории за принадлежната стойност“ съгласно плана на самия Маркс е включен като „Приложение“ само съдържащият се в XV тетрадка (стр. 891—950) раздел: „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“. С това завършва цялата истерико-критическа част на Марксовия труд. — 457.

¹⁴⁸ Под „този общ отдел“ („dieser allgemeine Abschn'tt“) Маркс разбира отдела „Капиталът изобщо“ („Das Kapital im allgemeinen“), който съгласно плана от 1858—1852 г. трябвало да се състои от три части („Процесът на производството на капитала“, „Процесът на обръщението на капитала“ и „Единството на единия и другия, или Капитал и печалба“) и след който трябвало да следват три отдала от по-специален характер: „Конкуренция на капиталите“, „Кредит“ и „Акционерен капитал“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. VI). При по-нататъшната работа на Маркс върху „Капиталът“ в разделите „Процесът на производството на капитала“, „Процесът на обръщението на капитала“ и „Единството на единия и другия, или Капитал и печалба“ постепенно било включено също и много от онова, което съгласно първоначалния план не влизало в кръга на въпросите, отнесени от Маркс към отдела „Капиталът изобщо“. По-специално много проблеми, отнасящи се до *кредита и кредитната система*, намерили място в III том на „Капиталът“, възникнал от раздела „Капитал и печалба“. — 469.

¹⁴⁹ Маркс има пред вид I тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., която започва с раздела „Превръщане на парите в капитал“. Първият параграф на този раздел е озаглавен: „П—С—П. Най-обща форма на капитала“ (стр. 1—6 на ръкописа от 1861—1853 г.). — 473.

¹⁵⁰ Има се пред вид Прудон, който в полемиката си срещу Бастиа (през 1849—1850 г.) ратувал за „бездънност на кредита“. Маркс критикува този възглед на Прудон по-долу, на стр. 935—937 на своя ръкопис (вж. стр. 531—535 от третата част на настоящия том). — 474.

¹⁵¹ *Crédit Mobilier* (пълното название е Société générale du Crédit Mobilier) — голяма френска акционерна банка, основана в 1852 г., която станала известна със своите спекулативни финансови операции и в края на краищата банкрутирала (в 1867 г.). През 1856—1857 г. Маркс написал 6 вестникарски статии за спекулативната дейност на тази банка — за лондонския чартистки вестник „The People's paper“ („Народен вестник“) и американския вестник „New-York Daily Tribune“ (Нюйоркскa всeкидневна трибуна“). Вж. настоящото издание, т. 12, стр. 21—37, 207—215 и 296—299, също т. 13, стр. 81 и 179. — 474.

¹⁵² В III том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 358) Маркс изтъква, че определенето на средновековния търговец само като „закупвач“

- („Verleger“) на стоките, произведени от занаятчиите или селяните, принадлежи на Попе. То се съдържа в книгата: J. H. M. Poppe. „Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts“. Band I, Göttingen, 1807, S. 70. — 476.
- 158 A. R. J. Turgot. „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses“ (1768), §§ 73 et 85. — 485.
- 154 Маркс има пред вид 6-а глава на I книга на „Wealth of Nations“ на Смит (вж. А. Смит. Изследване о природе и причинах богатства народов“. Том I. М.-Л., 1935, стр. 46). — 503.
- 155 Цитатите за *надзирателите над робите* Маркс е дал в написаната 2—3 години по-късно 23-а глава на III том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 410—424). — 504.
- 156 Нескромното позоваване на Рошер на Тукидид се съдържа в предговора на Рошер към първото издание на неговата книга „Die Grundlagen der Nationalökonomie“ (1854). — 520.
- 157 На обосноваването на правилността и целесъобразността на *данъка върху кучетата* Арнд е посветил в своята книга специален параграф (§ 88, стр. 420—421). — 523.
- 158 „The Westminster Review“ („Уестминстерски преглед“) — английско буржоазно списание с либерална насока; издавано в Лондон от 1824 до 1914 г.; излизало четири пъти годишно. — 526.
- 159 Вж. бележка 6-а и 18-а. На това място от текста на ръкописа терминът „Kostenpreis“ Маркс е употребил в смисъл на *c+v*. — 531.
- 160 В съставения през януари 1863 г. план на третата част на „Капиталът“ предпоследната, 11-а глава е озаглавена „Вулгарната политическа икономия“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). Този план е съставен един и половина — два месеца след написването на раздела „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ в XV тетрадка на ръкописа от 1861—1853 г. — 141.
- 161 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 43 и 72. — 542.
- 162 „La Voix du Peuple“ („Народен глас“) — прудонистки всекидневник, излизал в Париж от 1 октомври 1849 до 14 май 1850 г. — 544.
- 163 Маркс има пред вид съчинението на Бентам „Defence of Usury“, първото издание на което излязло в Лондон през 1787 г., второто през 1790 г. и третото — през 1816 г. — 546.
- 164 Има се пред вид заемът от 100 гулдена при условие лихвите да се заплащат на три пъти на лайпцигските панаири. В Лайпциг всяка година са ставали три панаири: новогодишен, великденски (пролетен) и на Михайловден (през есента). — 547.
- 165 У Маркс тук има неточност. Откъсът, който той е озаглавил „За лихварството, за лихвоносния капитал“, е взет не от съчинението на Лутер „Von Kauffshandlung und Wucher“ (1524), а от съчинението му „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen“ (1540), което Маркс разглежда по-нататък, под точка III. — 547.

- ¹⁶⁶ Възгледа на Аристотел за лихвата като нещо противоречашо на природата на нещата, изказан в I книга на неговата „Политика“, Маркс разглежда в 4-а глава на I том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 176). — 552.
- ¹⁶⁷ Вж. бележка 163. — 556.
- ¹⁶⁸ Маркс допуска неточност. Томас Манли е бил автор не на трактата „Interest of Money Mistaken“, излязъл анонимно в Лондон през 1668 г., а на друг трактат, по съдържание много близък до първия и излязъл в Лсидсн през 1669 г. под заглавие „Usury at 6 per cent examined and found unjustly, charged by Sir Thos. Cuiperer and J. C.“ („Шестпроцентно лихварство. Разглеждане на въпроса, което показва несправедливостта на обвиненията срещу 6% лихва, отправени от сър Томас Кълпепър и Дж Ч [айлд]“). Кой е бил авторът на трактата „Interest of Money Mistaken“, не е установено. — 558.